

<https://doi.org/10.15407/socium2022.01.099>
УДК 316.343-055.3(477)

Creative Commons Attribution 4.0 International

Касянчук М.Г., науковий співробітник відділу соціальної експертизи Інституту соціології НАН України, вул. Шовковична, 12, Київ, 01021, Україна, радник з питань стратегічної інформації Євразійської коаліції зі здоров'я, прав, гендерного і сексуального різноманіття, шосе Пярну, 142, Таллінн, 11317, Естонія, email: maxim.kasianczuk@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0701-3595>,

Трофименко О.В., молодший науковий співробітник відділу соціальної експертизи Інституту соціології НАН України, вул. Шовковична, 12, Київ, 01021, Україна, email: olesia.trofymenko@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1442-2581>,

Шеремет С.П., національний експерт з питань здоров'я ЧСЧ і прав людини для ЛГБТ Експертної групи зі здоров'я та прав геїв та інших ЧСЧ в Україні, вул. Богдана Хмельницького, 62-Б, Київ, 01030, Україна, email: sheremet.expert@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0327-1802>

ТРАНСГЕНДЕРНІ ЛЮДИ В УКРАЇНІ – “СПІЛЬНОТА, ЩО СКЛАДАЄТЬСЯ ЗІ СПІЛЬНОТ” (РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРТНОГО ОПИТУВАННЯ)

Трансгендерні люди зазнають стигматизації, дискримінації, насильства та мають гірший доступ до соціальних і медичних послуг громадського здоров'я, є важкодоступною для дослідників групою. Відповідно, через відсутність достатніх можливостей для проведення досліджень, особливо репрезентативних, складно спланувати якісні та ефективні інтервенції, що допомогли б подолати ту саму стигму та дискримінацію, й попередити прояви насильства щодо цієї групи. Вживані методи рекрутингу респондентів серед важкодоступних груп ґрунтуються на припущенні про можливість виходу на довільні менш видимі підгрупи через доступні більш видимі. Проте дані, наведені в цій статті, свідчать про незв'язність соціальних мереж трансгендерних і небінарних людей, зумовлену стигмою та дискримінацією. Головні емпіричні знахідки статті зводяться до опису нестійкості соціальних зв'язків усередині групи трансгендерних і небінарних людей, імовірних пояснень причин цієї нестійкості, головних ліній фрагментації спільноти. Особистий травматичний досвід трансгендерних людей і розпорошеність спільноти позначаються також на слабкому її залученні у громадський активізм. Описано явище, що має арготичну назву “стелс”: трансгендерна людина в певний період часу, досягнувши бажаного результату в питанні трансгендерного переходу, дистанціюється від спільноти, прагнучи жити в суспільстві звичайним життям вже в новому гендері. Відповідно, такі люди втрачають всі або більшість своїх соціальних зв'язків з іншими трансгендерними та/або небінарними людьми і є недоступними як для досліджень, спрямованих саме на цю цільову групу, так і для різноманітних соціальних програм. Базуючись на описаному матеріалі, можемо говорити про відсутність в Україні єдиної спільноти трансгендерних і небінарних людей та про потребу використовувати цей термін щодо трансгендерних і небінарних людей у формі множини, а не однини, оскільки кожна підгрупа всередині сукупності трансгендерних і небінарних людей є окремою спільнотою. Водночас описуються наявні форми стійких зв'язків, такі як громадські організації, мережі фіктивної спорідненості тощо. Ця стаття буде корисною для дослідників, а також проєктних менеджерів, увага яких спрямована на трансгендерних і небінарних людей в Україні.

Ключові слова: трансгендерні люди, небінарні люди, квір, гендер, гендерна ідентичність, трансгендерний перехід, соціальні зв'язки, спільнота, соціальна група, стелс, ситуативне об'єднання у комуні.

Kasianczuk M.H., scientific fellow, Department of Social Expertise, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine, 12, Shovkoyvchna Str., Kyiv, 01021, Ukraine, Strategic information adviser, Eurasian Coalition on Health, Rights, Gender and Sexual Diversity, 142, Pärnu maantee, Tallinn, 11317, Estonia, email: maxim.kasianczuk@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0701-3595>,

Trofymenko O.V., junior researcher at the Department of Social Expertise, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine, 12, Shovkoyvchna Str., Kyiv, 01021, Ukraine, email: olesia.trofymenko@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1442-2581>,

Sheremet S.P., national expert on health of MSM and human rights for LGBT in Ukraine, Expert Group on Health and Rights of Gays and other MSM in Ukraine, 62-B, Bohdana Khmelnytskoho Str., Kyiv, 01030, Ukraine, email: sheremet.expert@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0327-1802>

TRANSGENDER PEOPLE IN UKRAINE – THE COMMUNITIES WITHIN THE COMMUNITY (THE RESULTS OF THE EXPERT SURVEY)

Transgender people, being stigmatized, discriminated against, abused, and having less access to social, health, and public health services appear to be a hard-to-reach group for researchers. Thus, with very few opportunities for research, especially representative ones, it is challenging to plan high-quality and effective interventions that would help overcome stigma and discrimination as well as prevent violence against this group. The methods used to recruit respondents from hard-to-reach groups to assume that less visible subgroups can be accessed through the available, more visible ones. Still, the data presented in this article indicate the incoherence of social networks of trans- and non-binary people due to the stigma and discrimination. The main empirical findings aimed to describe the instability of the social ties within a group of transgender and non-binary people, probable explanations for the causes of this instability, and the main lines of the community fragmentation. Personal traumatic experiences of transgender people and the dispersion of the community also affect its weak involvement in civic activities. The paper dwells upon a phenomenon that is argotically called "stealth": a transgender person in a particular time, having achieved the desired result in transgender transition, distances themselves from the community, striving to live an everyday life in society in a new gender. Accordingly, such people lose all or most of their social ties with other transgender and/or non-binary people and are inaccessible both to the research aimed at this specific group and to various social programs. Based on the material used in this article, we can discuss the lack of a single community of transgender and non-binary people in Ukraine and the need to use this term about transgender and non-binary people in the plural, not singular, because each subgroup of trans- and non-binary people, is a separate community. At the same time, the existing forms of stable connections are described, such as public organizations, networks of fictitious kinship, etc. This article will be helpful for researchers, as well as project managers whose attention is focused on transgender and non-binary people in Ukraine.

Keywords: transgender people, non-binary people, queer, gender, gender identity, transgender transition, social ties, community, social group, stealth, situational association into communities.

Трансгендерні люди, себто такі, чий гендер не збігається з визначеною при народженні та зафіксованою документально біологічною статтю, а також небінарні люди,

тобто такі, які свідомо ставлять себе за межі соціально схвалюваної дихотомії “чоловіки – жінки”, живуть на суспільному маргінесі, зазнаючи стигматизації, дискримінації, насильства та мають гірший доступ до соціальних і медичних сервісів, у тому числі громадського здоров’я [1]. Такі обставини пов’язують з погіршенням стану здоров’я групи трансгендерних і небінарних людей, зокрема через більші ризики інфікування ВІЛ та інфекціями, які передаються статевим шляхом, а також з погіршенням ментального здоров’я [2]. В Україні протягом 2018–2020 рр. проведено перше масштабне біоповедінкове дослідження трансгендерних людей [3], а також уперше в регіоні Східна Європа і Центральна Азія (СЕЦА) емпірично оцінено чисельність цієї групи [4].

Попри деякі наявні дані, відомостей про транслюдей на території СЕЦА надзвичайно мало [5], що ускладнює планування соціальних програм і не дає змоги планувати масштабні кількісні дослідження. Оскільки наявна маргіналізація трансгендерних людей зумовлює закритість цієї групи, прямі масштабні репрезентативні опитування її неможливі, а доступним на разі методом є інтерв’ю з фахівцями, які працюють на користь цієї групи (як трансгендерними активістами, так і медичними працівниками). Водночас маргіналізація може як згуртовувати соціальну групу, так і розпорошувати її. Залежно від цього відрізнятимуться як методи рекрутингу транслюдей у майбутні соціальні дослідження, так і моделі, використовувані для надання соціальних послуг.

Мета статті – охарактеризувати групу трансгендерних і небінарних людей в Україні щодо відомостей про її неформальну структуру та внутрішній зв’язок.

Спільноти в маргіналізованих соціальних групах. Соціальні групи є одним з традиційних об’єктів соціологічних досліджень [6]. Р. Мертон характеризує соціальну групу як сукупність індивідів, які взаємодіють один з одним, усвідомлюють свою приналежність до конкретної групи та вважаються членами цієї групи з точки зору інших. Р. Мертон твердив, що коли досягнення зумовлених певною культурою цілей блокується для цілої групи, то розвивається стан, що характеризується зокрема бунтом, відступом від звичайних норм поведінки, ритуалізованістю життя тощо [7]. М. Шеріф вважає, що соціальна група є сукупністю індивідів, які взаємодіють між собою, поділяють спільні цілі, мають розподіл ролей у групі й ієрархію статусів, систему норм і цінностей, а також санкцій за їх порушення [8, р. 143–180].

Одним з різновидів соціальних груп є спільнота або громада. В українській мові зміст цих термінів дещо відрізняється. Так, у законодавстві фігурують територіальні та релігійні громади, тоді як у сфері громадського здоров’я, а також щодо інших сукупностей людей, об’єднаних не тільки приналежністю до спільної території, але й іншими ознаками (насамперед, спільною соціальною ідентичністю), частіше вживається термін “спільнота” або його англійській відповідник “ком’юніті”.

Соціологічна література ХХ ст. неодноразово описувала кризу традиційних спільнот. Так, з одного боку, ті спільноти, які ґрунтуються на наявності обмеженого кола персональних контактів (роду, племені, парафіяльних громад, малих і середніх фірм тощо), зазнають руйнівного впливу внаслідок мобільності сучасних людей і мусять конкурувати з тими спільнотами, які утворюються у віртуальному світі, тобто у спільному інформаційному середовищі, опосередкованому сучасними засобами комунікації

[9, р. 238]. З іншого боку, нові, переважно віртуальні, ком'юніті характеризуються браком солідарності між своїми номінальними членами, а отже, мають значно менший потенціал до спільних дій [10, р. 354; 11, р. 194]. Б. Андерсон сформулював концепцію уявленої спільноти (*imagined community*), члени якої характеризуються спільною ідентичністю та мінімальною роллю прямих міжособистісних зв'язків [12], а конструювання та розпад уявлених спільнот виступають одним з ключових процесів відтворення модерного й постмодерного суспільства. Література, присвячена уявленим спільнотам, є неосяжною. Хоч на початку Б. Андерсон розглядав ранньомодерні нації та не міг враховувати зміни, що виникли внаслідок постання сучасних засобів комунікації, його послідовники плідно застосовують цей концепт для аналізу структури ЛГБТ-спільнот (є навіть термін “квір-нація” [13]) і, зокрема, неформальних об'єднань транслюдей. Так, на матеріалі аналізу змісту онлайн-платформ, використовуваних транслюдьми в США, показано, що спільноту можна трактувати власне як уявлену, яка спирається не на персональні контакти її членів, а радше на спільну символічну мову, що допомагає в мобілізації окремих місцевих субспільнот на спротив поширенню у суспільстві патріархальним уявленням, дискримінації та стигматизації [14]. Аналогічні результати отримано в аналізі уявленої спільноти трансактивістів Пакистану [15].

Процес кристалізації соціальної ідентичності ґрунтується на уявленнях про певну соціальну практику або спільність [16] – в основі спільнот можуть лежати спільна територія проживання, гендер, релігія, політичні вподобання тощо. У деяких випадках спільноти формуються довкола сприйняття власної позиції в ієрархічному соціальному просторі пов'язаних з цим проблем (зокрема, практик маргіналізації та соціальної ізоляції) [17].

Сукупність гомосексуальних чоловіків і жінок в Україні має всі ознаки спільноти, а саме усвідомлення ідентичності [18], інфраструктуру пов'язаних спільною діяльністю громадських організацій та ініціативних груп [19], низку спільних або споріднених проблем [20] тощо. На відміну від цього, сукупність трансгендерних людей тільки починає формуватись як спільнота. Наявна низка гострих проблем, пов'язаних зі сприйняттям трансгендерності в суспільстві [21], почали створюватись громадські організації, діяльність яких спрямована на покращення життя транслюдей. Інші вважають [22], що формування громадських організацій транслюдей на пострадянському просторі пов'язане, насамперед, з впливом ідей західних активістських організацій, а не з внутрішніми процесами в самій соціальній групі.

Правовий статус трансгендерних людей. Попри те, що в літературі наявна тенденція протиставляти “прогресивний Захід” “авторитарному Сходу” [21], дані міжнародних правозахисних організацій демонструють складнішу картину. Так, у 2016 р. тільки 30 із 49 країн Європи мали законодавчо закріплену процедуру визнання зміни гендера, а 23 країни в Європі (13 з яких були членами ЄС) передбачали стерилізацію транслюдей перед визнанням зміни гендера.

В Україні правовий статус транслюдей пройшов складний шлях від радянської моделі до більш ліберальної та сучасної.

У 1992 р. законодавчо визнано можливість медичної корекції статі шляхом прийняття Основ законодавства України про охорону здоров'я¹. З 1996 р. до 2011 р. порядок зміни (корекції) статевої належності докладно регулювався наказом Міністерства охорони здоров'я України². Згідно з ним, необхідними були тривала психіатрична експертиза, рішення спеціальної комісії, врахування великого переліку так званих “соціальних протипоказань” (зокрема, шлюбу, віку до 25 років, наявності неповнолітніх дітей, “гомосексуалізму” тощо), процедура також передбачала обов'язкові хірургічні втручання, після яких можна було змінити документи, що посвідчують особу³.

У 2011–2016 рр. процедура корекції статевої належності стала значно ліберальнішою внаслідок видання нового наказу Міністерства охорони здоров'я України⁴. З грудня 2016 р. є чинним вже третій регуляторний акт у цій галузі – Медико-біологічні та соціально-психологічні показання для зміни (корекції) статевої належності, затверджений наказом Міністерства охорони здоров'я України⁵.

У 2016 р. в Україні з'явився принципово новий керівний документ – Уніфікований клінічний протокол первинної, вторинної (спеціалізованої) та третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги “Гендерна дисфорія”⁶.

Відповідно до чинної процедури, в Україні скасовано практично всі дискримінаційні протипоказання до зміни статевої належності, хоча наявна низка нерозв'язаних правових колізій. Як приклад: зміна документального маркера статі однією з осіб, які перебувають у шлюбі між собою, не тягне анулювання цього шлюбу, але водночас нормативними актами не передбачено процедури внесення змін до актового запису про шлюб і відповідного свідоцтва про шлюб внаслідок зміни одним з подружжя документального маркера своєї статі [23].

¹ Закон України “Основи законодавства України про охорону здоров'я”. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>

² Наказ Міністерства охорони здоров'я України “Про надання медичної допомоги особам, що потребують зміни (корекції) статевої належності” від 15.03.1996 р. № 57. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0279-96#Text>

³ Там само.

⁴ Наказ Міністерства охорони здоров'я України “Про удосконалення надання медичної допомоги особам, які потребують зміни (корекції) статевої належності” від 03.02.2011 р. № 60. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0239-11#Text>

⁵ Наказ Міністерства охорони здоров'я України “Про встановлення медико-біологічних та соціально-психологічних показань для зміни (корекції) статевої належності та затвердження форми первинної облікової документації й інструкції щодо її заповнення” від 05.10.2016 р. № 1041. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1589-16#Text>

⁶ Наказ Міністерства охорони здоров'я України “Про затвердження та впровадження медико-технологічних документів зі стандартизації медичної допомоги при гендерній дисфорії” від 15.09.2016 р. № 972. URL: https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/2016_972_nakaz_gendysfor.pdf; Уніфікований клінічний протокол первинної, вторинної (спеціалізованої) та третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги “Гендерна дисфорія”. URL: <https://mazm.com.ua/ua/archive/2016/3%2822%29/pages-10-29/unifikovaniy-klinichniy-protokol-pervinnoyi-vtorinnoyi-specializovanoyi-ta-tretinnoyi-visokospecializovanoyi-medichnoyi-dopomogi-genderna-disforiya->

На початок 2021 р. в Україні зареєстровано принаймні шість неурядових організацій, які засновано на видимій і значущій участі, зокрема, транслюдей: ГО “Інсайт” (з 2008 р.), ГО “Здоров’я і захист лесбійок, геїв, бісексуалів і трансгендерів” (більш відома під публічним брендом “HPLGBT”, з 2014 р.), ГО “Громадянська ініціатива “Т-ема” (з 2014 р.), БО “Інша” (з 2014 р.), ГО “Транс Дженерейшн” (з 2020 р.) та громадська організація “Когорта” (з 2020 р.)⁷. Водночас деякі інші ЛГБТ-організації України включали транслюдей до складу керівних органів, як, наприклад, Всеукраїнська громадська організація “Тей-Форум України”. В Україні також функціонує низка організацій, які надають транслюдям послуги громадського здоров’я та технічну допомогу для інституційного розвитку трансгендерних ініціатив. До таких належать одеська організація “Молодіжний громадський рух Партнер”, Всеукраїнська благодійна організація “Конвіктус Україна”, а також Міжнародний благодійний фонд “Альянс громадського здоров’я”. Трансгендерні активісти провели на вулицях Києва принаймні два трансгендерні марші (23.11.2019 р. і 22.05.2021 р.), організували дві трансгендерні конференції (Київ, 22–24.04.2015 р., <https://transconf.org.ua/tc2015/> і 23–25.04.2018 р., <https://transconf.org.ua>). Крім організацій з офіційним статусом в Україні протягом останніх 6 років публічно функціонувала також низка неформальних трансгендерних, гендерквірних та небінарних ініціатив, таких як Міжрегіональна ініціативна квір-транс-група “Лавандова загроза” (основна активність припала на 2015–2016 рр.), Транс-феміністська ініціатива “АдаманТ” (2016–2017 рр.), ініціатива “Агенти К.В.І.Р.” /Agents of Q.U.E.E.R. (2017 р.), ініціатива “Nonbinary.UA” та інші.

Попри очевидний поступ у законодавстві та виникнення низки громадських ініціатив, положення транслюдей залишається складним. З одного боку, лібералізація законодавства стикається із суто технічними проблемами, адже гендерний маркер прямо чи опосередковано є складовою частиною основних документів, що ідентифікують особу. З іншого боку, уявлення про власну гендерну ідентичність є одним з найбазовіших для людини і тому цей ментальний конструкт є надзвичайно ригідним, таким, що зумовлює як побутове насильство, так і інституційну дискримінацію. Складність правових і соціальних питань, пов’язаних з гендерною ідентичністю, а також брак суспільного та професійного консенсусу щодо них позначаються на неврегульованості відповідного термінологічного апарату в країнах СЄЦА [24], хоч існують окремі спроби створення переліку бажаних і небажаних з точки зору трансгендерних активістів термінів [25].

Водночас питання, наскільки сама соціальна група трансгендерних і небінарних людей в Україні є згуртованою та здатною до солідарних дій, є предметом нинішнього дослідження, яке має також і практичний вимір, з огляду на дедалі більшу зацікавленість організацій, які надають послуги громадського здоров’я, насамперед ВІЛ-сервісних організацій, а також організацій-партнерок з розвитку⁸ щодо залучення транс-

⁷ Офіційні відомості про зазначені організації доступні через Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців (<https://usr.minjust.gov.ua/content/free-search>).

⁸ Раніше ця категорія організацій переважно називалася “донорські організації”.

людей до програм профілактики ВІЛ-інфекції. Зростає також потреба в адекватному плануванні соціологічних досліджень цієї групи, а отже, в розумінні її структури.

Влітку 2020 р. в рамках дослідження “Оцінка чисельності групи трансгендерних людей в Україні”, що виконувалося Центром соціальних експертиз імені Ю. Саєнка на замовлення ДУ “Центр громадського здоров’я МОЗ України”, проведено 33 напівструктурованих інтерв’ю з трансгендерними активістами та медиками, залученими до надання послуг трансгендерним людям у всіх областях України – надалі “експертів” (серед опитаних було 10 експертів національного та 23 регіонального рівня). Представники національних і міжнародних неурядових організацій трансгендерних людей брали участь на всіх етапах проведення дослідження: у регулярних зустрічах з дослідницькою командою при підготовці протоколу, у визначенні географії опитування, в узгодженні критеріїв відбору респондентів серед експертів тощо.

Протокол та інструментарій дослідження пройшов етичну експертизу Комісії з етики ДУ “Центр громадського здоров’я Міністерства охорони здоров’я України”. Перед інтерв’ю кожному респондентові пояснювали мету дослідження, принципи анонімності та конфіденційності, говорили про право відмовитись від участі в дослідженні у будь-який момент. Інтерв’юєр засвідчував власним підписом усну інформовану згоду людини на участь. Бесіда відбувалась особисто або через відеозв’язок залежно від ситуації з епідемією COVID-19 в конкретному місті. З огляду на необхідність збереження конфіденційності, кожна цитата з інтерв’ю супроводжується тільки згадкою про національний або регіональний рівень опитаного експерта і порядковий номер інтерв’ю.

Напівструктуровані інтерв’ю містили такі блоки: досвід праці з транслюдьми, послуги, що надаються транслюдям, портрет клієнтів з числа транслюдей (вік, гендерна ідентичність, місце проживання, освіта, зайнятість, міграція), суб’єктивна оцінка чисельності транслюдей у своїй області, соціальні зв’язки між транслюдьми, а також рекомендації, як залучити транслюдей у дослідження або профілактичні програми.

Результати щодо оцінок чисельності опубліковано раніше [4]. Ця стаття повідомляє результати, що стосуються соціальних зв’язків між транслюдьми, а також обговорює перспективи соціологічних досліджень цієї групи.

Стигма та дискримінація. Перше, що звучить під час інтерв’ю, – досвід іншування, погроз повторюваного фізичного та психічного насильства:

“Є у мене нова знайома. Їй 24, вона із Запоріжжя, і вона не виходить на вулицю. Це через те, що вона вийшла в новорічну ніч за цигарками пройти триста метрів і дістала по голові, оскільки не заховала волосся під головний убір. І так само вона до лікарів зверталась і отримала повне неприйняття, після чого сказала, що виходити нікуди не буде. І таких чимало. Це одна з найчисленніших груп, які повністю ізольовані. Я знаю такі ж групи в Росії, Молдові та Білорусі. Я їй розповіла про транс-табір і попросила її податися. Їм часто притаманні суїцидальні настрої та депресія” (один з експертів національного рівня).

Переривчасті соціальні зв’язки між членами групи. Травматичний досвід є настільки всеохоплюючим, що позначається на взаємодії з іншими людьми. З одного бо-

ку, без комунікації з іншими членами спільноти неможливо пройти складний шлях визнання свого справжнього гендеру; з іншого, – належність до спільноти може асоціюватись з небезпекою, як через побоювання витoku чутливої персональної інформації, так і через внутрішню трансфобію. Саме тому ці контакти можуть бути нетривалими та перериватися відразу після того, як проблему вирішено. Практично всі опитані вказують на розпорошеність трансгендерних і небінарних людей, слабке залучення їх у громадський активізм:

“Не сама дружня група. Якщо брати трансгендерних чоловіків і жінок, то вони не дуже люблять спілкуватися між собою, я не можу зрозуміти причину, але такий напруг є. Вони спілкуються всередині групи, але сказати, що це тісні зв’язки, – ні. Радше – в пошуках спілкування та можливостей поділитися своїми проблемами” (один з експертів регіонального рівня).

Особи, які ще не перейшли у бажаний гендер, більше схильні шукати підтримки інших транслюдей (зокрема тих, які перебувають на тому самому етапі переходу), ніж ті, які вже перейшли. Перші мають значну кількість гострих проблем (зокрема, бідність через неможливість працевлаштуватись, обмежену мобільність через невідповідність зовнішності та документів, низьку доступність кваліфікованої медичної допомоги, стигму та дискримінацію, досвід зазнання насильства, в тому числі сексуального, поширеність депресивних станів і суїцидальних намірів тощо [3; 26]), активно прагнуть встановити контакти з іншими людьми зі схожими проблемами та підтримувати вже наявні контакти. Натомість другі (переважно трансгендерні жінки) демонструють виразну тенденцію дистанціюватись від спільноти, розчинитись у “загальному населенні”. Цей феномен не тільки неодноразово описувався в інтерв’ю, але й характеризувався через спеціальний сленговий термін “стелс”:

“Дуже часто тут люди прагнуть отримати якусь допомогу для переходу, і потім абсолютно розчинитися, це в трансгендерній спільноті називається словом “стелс”, розчинитися, і так, щоб ніхто не знав про це. “Стелс” означає, що людина хоче завершити трансгендерний перехід, і розчинитися в масі з новими документами, почати нове життя, щоб ніхто про неї не знав, що вона трансгендерна персона, тому що коли знають про ваш статус, то багато загроз: від мікроагресії до проблем з працевлаштуванням” (один з експертів регіонального рівня).

Водночас після вирішення проблем через трансгендерний перехід людина має інші (наприклад, необхідність пожиттєво приймати гормональні препарати і тому регулярно консультиватись з медиками, а також шукати ці препарати [27]), і це сприяє тому, що комунікація з іншими транслюдьми остаточно не переривається:

“За моїми особистими спостереженнями, можу сказати, що і у цій тенденції є хвильові явища, люди можуть уходити в прихований стан на 5–10 років, але потім все одно від трансгендерної ідентичності ніхто нікуди не сховається, тому що фізіологія індивідуальна і вимагає вікових коректив. Людям необхідно підтримувати зв’язок. Це може бути не вся спільнота, а одна-дві людини або організації, з якими люди на зв’язку” (один з експертів національного рівня).

Наявні спільні проблеми не тільки зумовлюють необхідність об’єднання (принаймні тимчасового), але й є причинами нестабільності та розпорошеності спільноти:

“Люди приховують свій статус, не хочуть об’єднуватись, дуже закриті, навіть у форматі он-лайн. Ніяких соціальних зв’язків немає, всі закриті. Все дуже ситуативно. Якщо мені довіряють, то мене почують і можуть на щось погодитися, якщо немає довіри, ніхто і ніколи нічого не скаже” (один з експертів регіонального рівня).

Структура фрагментації групи. Крім стадії переходу дуже часто респонденти зазначали, що спільнота ділиться також за гендерною ознакою: трансгендерні чоловіки частіше комунікують з іншими трансгендерними чоловіками, трансгендерні жінки – з трансгендерними жінками. Із контексту описаних бінарних поділів (до і після переходу, трансгендерні чоловіки і трансгендерні жінки) виразно виокремлюються небінарні люди, які не прагнуть медичної корекції власних статевих ознак, і тому навіть не вважаються за частину трансгендерної спільноти:

“Вони знають один одного, але бінарні усуваються від небінарних, в контексті, що небінарні не можуть визначитись у своїх потребах” (один з експертів регіонального рівня).

Показником сильної фрагментованості є також те, що люди зі спільноти, які належать до інших підгруп, сприймаються так само ворожо, як і решта людей:

“Усередині завжди є глум над іншими підгрупами, якщо про зв’язки, то вони тісні саме всередині підгруп, є поділ” (один з експертів регіонального рівня).

Слабкі зв’язки є також суттєвою перешкодою для досліджень:

Інтерв’юєр: *“На Вашу думку, спрацював би метод, коли один представник трансгендерної спільноти запрошував би своїх друзів, знайомих для участі в дослідженні?”*. Респондент: *“Так, однозначно, але є великий мінус: цей метод досягає тільки тих, хто в полі активізму, і не досягає нових людей, які ще не дійшли до організації, це потрібно враховувати”* (один з експертів національного рівня).

За словами опитаних, наявний поділ на нечисленних активістів, які в уяві неактивістів мають кращий доступ до ресурсів (наприклад, фінансових або інформаційних, знають дружніх фахівців-медиків, інших трансгендерних людей тощо) і “контролюють” їх:

“Є групи людей, які задіяні в активізмі, вони знаходять зв’язки з організаціями, і з цього моменту часто мають шанс знайти навіть роботу у таких організаціях, отримати як фінансову підтримку, так і реалізувати себе як фахівці. Проте більша частка трансгендерних людей живе дуже закрито, вони не роблять переходу, їхні рідні не знають, що вони трансгендерні люди, і вони не пов’язані з іншими, і не знають жодної трансгендерної людини” (один з експертів національного рівня).

Вплив об’єднань громадян. Наявні організації (як самої трансгендерної спільноти, так і ВПЛ-сервісні, які з нею працюють) не тільки надають послуги, але й є каталізаторами розбудови самої спільноти:

“Те, що трансгендерні люди про себе пишуть, те, що вони говорять, наприклад, по телевізору на всю країну. Після цього писали люди, які вважали, що життя в них більше немає і нічого там не відбувається, потім вони побачили приклад, що відбува-

ється, що можна бути щасливою, можна знайти партнера, бути адаптованою. На мою думку, чим більше таких прикладів, тим більше людей, які ідентифікують себе як трансгендерні або небінарні люди” (один з експертів регіонального рівня).

З питанням нерівного доступу до ресурсів пов’язаний поділ між особами, які проживають у столиці та в інших крупних містах (таких як Одеса або Дніпро), де є можливість отримати необхідні трансгендерним і небінарним людям сервіси (консультації лікарів, юристів), скористатися безпечним середовищем для спілкування з іншими трансгендерними та небінарними людьми тощо, жителями інших населених пунктів, де крім відсутності життєво необхідних послуг майже неможливо уникнути розкриття своєї гендерної ідентичності та втручання у приватну сферу.

Явища, які пов’язані з нерівністю всередині групи трансгендерних людей. Оскільки трансгендерні та небінарні жителі великих і малих міст перебувають у суттєво відмінних життєвих ситуаціях, то це зумовлює як помітну міграцію всередині країни, так і еміграцію за її межі. Наприклад, щоб зробити перехід, потрібні як чималі кошти, так і наявність досвідчених медиків, а також можливість жити деякий час у бажаному гендері, не боячись за власну безпеку. Частина цих проблем і вирішується через переїзд до іншого міста або іншої країни. Так, у Туреччині або Ірані легше, ніж в Україні, зробити медичну корекцію статевих ознак, у Києві – легше поміняти документи, ніж у малих містечках, тощо:

“Я колись був у Києві, і в Одесі був на квартирниках, де було багато трансгендерних людей. У Києві було десь більше двадцяти, і то я туди попав через свою знайому трансгендерну жінку. А тут, у моєму місті не дуже тісні зв’язки, люди приходять по одному, рідко, коли по двоє. Трансгендерні люди в нашому місті спілкуються з людьми з інших областей, в яких більше все розвинуто. Їм треба розчинитись, а тут з цим важко” (один з експертів регіонального рівня).

“Ті, хто за віком старіше ніж 40 років, часто після зміни документів мігрують або проходять всі медичні процедури за кордоном, а потім вертаються для юридичної зміни документів і їдуть назад, оскільки вони там вже адаптувались. Якщо вони залишаються в Україні, то ці медичні процедури є дуже дорогими. Це такі суми, які на наші зарплати не заробити” (один з експертів регіонального рівня).

Форми об’єднання. Заслуговує на увагу явище фіктивної спорідненості, яка функціонує як велика родина, але при тому її члени не є родичами:

“Квір-родина – це ті люди, які замінюють тобі рідних і близьких, які тебе не прийняли. Чому квір? Тому що це також або трансгендерні люди, або представники ЛГБТ-спільноти. Є ще батьківська організація ЛГБТ-дітей, вони підтримують інших батьків і представників ЛГБТ. Є такі моменти, і це соціальне коло дуже важливе. Тісні зв’язки тримаються роками, нікуди не діваються, головним чином люди зберігають ці зв’язки” (один з експертів національного рівня).

Варіантом самоорганізованої групи трансгендерних людей може слугувати комуна, яка на відміну від “традиційних” комун, побудованих за ідеологічними ознаками (екологічні, релігійні, сквотерські тощо) [28], сприймаються переважно як спосіб вижити:

“Через обставини, що трансгендерна людина, наприклад, втратила житло, її вигнали з дому. Вона може шукати житло у інших трансгендерних людей, я знаю цілу групу трансгендерів, які живуть разом під заводами, чи ще десь у Києві, вони групуються, щоб спільно вести господарство” (один з експертів регіонального рівня).

У соціальній групі трансгендерних і небінарних людей є певна система норм і ритуалів. Так, розкриття належності когось до трансгендерної спільноти кваліфікується як дуже небезпечна дія, що зумовлює, з одного боку, приховування відомостей про себе від загалу, а з іншого, – пов’язане з намаганням людей “зникнути” після переходу. У певному сенсі звичайним є гострий поділ “свій/чужий” за різними ознаками. Іншою неофіційною нормою є намагання копіювати одне одного:

“Вони підтримують зв’язок між собою, виглядають однаково, варяться в своєму соку, беруть приклад один з одного, вони навіть мені про це говорять, коли ми наодинці спілкуємося: “Ця наростила собі волосся, я теж собі хочу”. Коли вони збираються разом – це жахливо, все однорідне таке” (один з експертів національного рівня).

Особливістю буття трансгендерних людей в Україні, відомої з гомосексуального самвидаву радянського періоду (зокрема, повісті О. Аляскіна), є такий стан справ, коли одна і та сама фізична особа послідовно змінює свої соціальні імена в процесі переходу та відповідної соціальної адаптації. У цьому процесі проявляються як елементи бунту (коли особа бере ім’я, яке може здаватися екзотичним), так і конформізму (коли трансгендерна або небінарна людина свідомо відмовляється від раніше обраного “екзотичного” соціального імені на користь “суспільно невиразного”, тобто такого імені, яке не фокусує на його носієві особливої публічної уваги). Такі особливості, як нам здається, співвідносні з явищем “стелс”, адже обрання соціально невиразного імені кореспондується з прагненням “розчинитися” в широкому загалі та перекреслити всі зовнішні маркери трансгендерності, зокрема, такий маркер, як персональне ім’я.

Матеріали, зібрані в цьому дослідженні, мали відповісти на запитання: “Наскільки соціальна група трансгендерних і небінарних людей в Україні є згуртованою та здатною до солідарних дій?”. За поданими даними, досліджувана соціальна група унаочнилася через наявність серйозних проблем, пов’язаних з гострою стигмою та початково інституційною дискримінацією, для подолання яких люди комунікують між собою, створюючи час від часу суб’єкти громадянського суспільства (ініціативні групи та громадські організації). Водночас наявний брак довіри членів соціальної групи одне до одного та взаємного розуміння, боротьба за ресурси, фрагментація соціальної групи за кількома ознаками, найголовнішими з яких є етап переходу, бінарність і небінарність, гендерний поділ, доступ до ресурсів (активізм і проживання в столиці або крупних містах, або в провінції).

Трансгендерні та небінарні люди в Україні можуть бути охарактеризовані власне як “уявлена спільнота”, адже попри усвідомлення своєї належності до певної соціальної групи, в тому числі через наявність спільних проблем, комунікація всередині групи є проблематичною і часто переривається (принаймні на деякий час) після завершення трансгендерного переходу.

Об'єднання типу фіктивної спорідненості або комуни можуть бути трактовані як прояви ескапіської поведінки, коли член упослідженої соціальної групи, не має можливості інтегруватись у соціум і в цілях самозахисту не тільки об'єднується з іншими членами своєї групи, але й відмовляється від контактів з людьми несвоєї локальної спільноти. Будучи номінально членом суспільства, така людина не сприймає ані схвалюваних цілей, ані інституціоналізованих засобів їх досягнення. Наявність мереж підтримки, заснованих на фіктивній спорідненості, є характерним для ЛГБТ-спільнот [29]. При цьому утворювані на основі фіктивної спорідненості соціальні зв'язки певною мірою компенсують проблеми, зумовлені належністю до упослідженої соціальної групи.

Аналогічні результати отримано на матеріалі північноамериканської трансгендерної ком'юніті [30]. Зокрема показано, що так само, як і в Україні трансгендерна спільнота США є поділеною за низкою ознак, найважливішими з яких є гендерні та класові, але більш сильна інституційна спроможність американської трансгендерної спільноти спричиняє більшу її здатність об'єднувати трансгендерних людей через можливість надати їм ефективну емоційну, тілесну та навіть грошову підтримку в кризових ситуаціях.

Тривалість, багатокроковість процедури переходу, навіть попри її виразну лібералізацію в Україні, деякі інституційні перепони, з якими стикається трансгендерна людина, обмежений доступ до основних благ (у тому числі до захисту від агресії, медицини, освіти, праці тощо) і буття на маргінесах суспільства, зумовлюють інституційну слабкість соціальної групи, яка виражається в її розпорошеності, неготовності до солідарних дій, бунті (зокрема, характерною є назва однієї з ініціативних груп “Лавандова загроза”). Згідно з досвідом США та інших країн, наявність діючих каналів ефективної комунікації окремих членів трансгендерної спільноти, спільної символічної мови тощо зумовлює підвищення інституційної спроможності спільноти, ефективне залучення людей до її процесів [31].

На основі зібраних даних не можна однозначно твердити про те, що життя соціальної групи характеризується відхиленням від звичайних норм поведінки, адже наявність такого явища, як “стелз” (намагання відразу після трансгендерного переходу забути про свою трансгендерність і розчинитись серед звичайних людей), свідчить про протилежне, а ситуативне об'єднання у комуни зумовлюється переважно браком визнання від решти соціуму.

З представлених даних може скластись враження, що трансгендерна спільнота (спільноти) України може бути охарактеризована терміном “аномія”. Проте ми уникаємо його застосування, оскільки зібраний матеріал свідчить про те, що спільнота як така ще тільки формується, а її інституційна слабкість зумовлюється не процесами розпаду наявних сильних зв'язків, а переважно ситуативною неможливістю їх утворити через великий рівень внутрішньої трансфобії, намагання уникнути ідентифікації себе з тим, що вважається джерелом гострих соціальних і психологічних проблем.

Розпорошеність спільноти ускладнює формування вибіркової сукупностей трансгендерних людей в Україні: традиційно вживані методи рекрутингу (такі, наприклад,

як сніжна грудка чи RDS), які ґрунтуються на припущенні про наявність відчутних соціальних зв'язків усередині спільноти та про її внутрішню зв'язність (себто припускають можливість виходу на доволі менш видимі підгрупи через доступні більш видимі), зіткнуться з проблемами в реалізації поля, оскільки ланцюжки рекрутингу не будуть довгими, а отримані вибіркові сукупності обмежуватимуться колом осіб, найбільш близьких до наявних клієнтів ВІЛ-сервісних або трансгендерних організацій. Водночас це спричинить заниження оцінок цієї чисельності уразливої групи, викривленої у більш благополучний бік картини потреб тощо.

Висновки. Представлене дослідження характеризує структуру та стиль життя трансгендерних людей на основі серії півструктурованих інтерв'ю трансгендерних активістів всіх областей України та експертів, що працюють для трансгендерних людей.

Показано, що трансгендерні та небінарні люди в Україні можуть бути охарактеризовані як “уявлена спільнота”, що характеризується значною розпорошеністю, численними внутрішніми поділами та станом несформованості, зумовленої браком доступу до основних соціальних благ через гостру стигму та дискримінацію, яка на початку часів незалежності мала виразно інституційний вигляд. Водночас зусилля недержавних організацій та ініціативних груп трансгендерних людей, побудованих за прикладом ЛГБТ-рухів демократичних країн Західної Європи та Північної Америки, мають позитивний вплив на полегшення доступу до соціальних благ, а також на процеси виникнення нових громадських ініціатив.

На основі зібраних даних і наявних свідчень можемо дійти висновку про відсутність в Україні єдиної спільноти трансгендерних і небінарних людей. Адже сутнісною ознакою спільноти в специфічному значенні цього слова є серед іншого відчуття спорідненості з іншими членами спільноти та наявність у спільноті стабільних й інтенсивних внутрішніх зв'язків, натомість експерти з числа трансгендерних і небінарних людей заперечують таку спорідненість і такі зв'язки, акцентуючи фрагментованість за різними ознаками своєї соціальної групи. Отже, на нашу думку, коректніше говорити про “спільноти трансгендерних і небінарних людей в Україні” – однозначно у формі множини, а не однини, та правильно відійти на рівні публічної або експертної констатації від дискурсу про “українську трансгендерну спільноту” чи навіть про “українську спільноту трансгендерних і небінарних людей”. Кожна підгрупа, яка виокремлена всередині сукупності трансгендерних і небінарних людей, є окремою спільнотою. І цей висновок багато важить для всього спектра виявів зовнішньої уваги до трансгендерних і небінарних людей в Україні: від планування заходів щодо забезпечення повної громадянської рівності до планування й специфікації послуг громадського здоров'я. Поза сумнівом, феномен окремих, або радше автономних спільнот трансгендерних і небінарних людей, варто вважати точкою відліку при плануванні дослідницьких інтервенцій.

Отримані дані дозволяють вважати, що ті дослідження трансгендерних людей в Україні, які ґрунтуються на припущенні про наявність відчутних соціальних зв'язків усередині спільноти та її внутрішню зв'язність, зіткнуться з проблемами в реалізації

поля, а також призведуть до викривлення уявлень про актуальні проблеми трансгендерних людей у напрямі применшення їхньої гостроти.

Обмеження дослідження зумовлені застосованою якісною методологією та залученням респондентів на основі рекомендацій трансгендерних активістів національного рівня. До наявних обмежень можна віднести неможливість однозначної екстраполяції висновків на всю соціальну групу трансгендерних і небінарних людей, тим більше поза українським контекстом, а також брак спостережень за життям трансгендерних і небінарних людей, які не контактують з активістським середовищем. Водночас подібність з описаними раніше потребами трансгендерних людей інших країн Східної Європи та Центральної Азії дозволяє припускати, що такий стан досліджуваної соціальної групи є подібним на більшості пострадянських територій.

Список використаних джерел

1. Winter S., Diamond M., Green J., Karasic D., Reed T., Whittle S., Wylie K. Transgender people: health at the margins of society. *Lancet*. 2016. Vol. 388. Issue 10042. P. 390–400. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(16\)00683-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(16)00683-8)
2. Reisner S.L., Poteat T., Keatley J., Cabral M., Mothopeng T., Dunham E., Holland C.E., Max R., Baral S.D. Global health burden and needs of transgender populations: a review. *Lancet*. 2016. Vol. 388. Issue 10042. P. 412–436. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(16\)00684-X](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(16)00684-X)
3. Трофименко О., Сазонова Я., Касянчук М., Лисенко Т., Андріанова І. Біоповедінкове дослідження серед трансгендерних людей в Україні: аналітичний звіт. Київ: ДУ “Центр громадського здоров’я”, 2021. 124 р.
4. Kasianczuk M., Trofymenko O. Analytical report: Population size estimation for transgender people in Ukraine. Kyiv: SE “Center of Social Expertises named fter Yu. Saenko” of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2020. 28 p. URL: <http://csep.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/Analitichnij-zvit-2020-Angl-1.pdf>
5. Kasianczuk M., Chikhladze S. Two years of progress: Assessment of Existing Strategic Information on HIV among MSM and Trans People in Armenia, Belarus, Estonia, Georgia, Kyrgyzstan, and North Macedonia. Tallinn: Eurasian Coalition on Male Health (ECOM), 2019. 38 p. URL: https://ecom.ngo/wp-content/uploads/2020/03/Assessment-of-Existing-Strategic-Information_eng.pdf
6. Кузьменко Т.М. Сутнісні характеристики та класифікація соціальних груп: референтна група: види та функції. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2013. № 18. С. 64–77.
7. Merton R.K. Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*. 1938. Vol. 3. Issue 5. P. 672–682. <https://doi.org/10.2307/2084686>
8. Sherif M., Sherif C.W. *An Outline of Social Psychology*. New York: Harper & Brothers, 1956.
9. Tilly C. Do Communities Act? *Sociological Inquiry*. 1973. Vol. 43. Issue 3-4. P. 209–238. <https://doi.org/10.1111/j.1475-682X.1973.tb00008.x>
10. Wellman B. Are personal communities local? A Dumptarian reconsideration. *Social Networks*. 1996. Vol. 18 (4). P. 347–354. [https://doi.org/10.1016/0378-8733\(95\)00282-0](https://doi.org/10.1016/0378-8733(95)00282-0)
11. Wellman B., Gulia M. Virtual communities as communities. *Communities in Cyberspace* / ed. Kollock P., Smith M. Abingdon-on-Thames: Routledge, 2002. P. 167–194.
12. Anderson B. *Imagined communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, New York: Verso, 1991. 192 p.
13. Кон И.С. Лунный свет на заре: Лики и маски однополой любви. Москва: Олимп, 2003. 574 р.
14. Steinbock E. The Early 1990s and Its Afterlives: Transgender Nation Sociality in Digital Activism. *Social Media + Society*. 2019. Vol. 5. Issue 4. P. 205630511988169. <https://doi.org/10.1177/2056305119881693>

15. Alm E., Martinsson L. The rainbow flag as friction: transnational imagined communities of belonging among Pakistani LGBTQ activists. *Culture Unbound*. 2017. Vol. 8. Issue 3. P. 218–239. <https://doi.org/10.3384/cu.2000.1525.1683218>
16. Ядов В.А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности. *Мир России. Социология. Этнология*. 1995. № 3–4. С. 158–181.
17. Шепелева Г.А. Діти-сироти як специфічна соціальна група. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2013. № 58. С. 119–122.
18. Касянчук М.Г., Лещинський Є.Б. Аналіз соціальних ідентичностей чоловіків, які мають секс із чоловіками, в українському суспільстві (на прикладі Донецької області). *Український соціум*. 2008. № 3 (26). С. 17–29. <https://doi.org/10.15407/socium2008.03.017>
19. Привалов Ю., Альохін О., Белов О., Зарицький А., Касянчук М., Семенова О., Трофименко О., Шеремет С. Ситуаційний аналіз становища ЛГБТ в Україні: Розширена версія аналізу. Київ: Асоціація ЛГБТ ЛІГА, 2016. 108 р.
20. Кравчук А., Зінченков О., Лященко О. Спільнота онлайн. Становище ЛГБТ в Україні у 2020 році. Київ: Центр “Наш світ”, 2021. С. 51.
21. Husakouskaya N. Geopolitical Transition of the European Body in Ukraine. *Anthropological Journal of European Cultures*. 2019. Vol. 28. Issue 1. P. 79–83. <https://doi.org/10.3167/ajec.2019.280110>
22. Gressgård R., Husakouskaya N. Europeanization as Civilizational Transition from East to West. *Intersections*. 2020. Vol. 6 (3). <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v6i3.634>
23. Касянчук М., Шеремет С., Трофименко О. Стан одностатевих партнерств в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 3. С. 143–166. <https://doi.org/10.15407/sociology2020.03.143>
24. Транс-здоров'я: Физическое здоровье трансгендерных людей. Санкт-Петербург: Т-Действие, 2019. 456 р.
25. Транс* глоссарий. Таллинн: ЕСОМ, 2019. С. 10.
26. Рейна Артур Кызы. Оценка потребностей трансгендерных людей в регионе ЦВЕЦА. Армения, Беларусь, Грузия, Кыргызстан, Северная Македония. Таллинн: ЕКОМ – Евразийская коалиция по здоровью, правам, гендерному и сексуальному многообразию, 2019. 66 р.
27. Международные медицинские стандарты помощи трансгендерным людям / под ред. А.Ю. Бабенко, Д.Д. Исаева. Санкт-Петербург: Т-Действие, 2018. 260 р.
28. *The Communal Idea in the 21st Century*. Leiden: Brill, 2013. 366 р.
29. Brotman S., Ryan B., Cormier R. The Health and Social Service Needs of Gay and Lesbian Elders and Their Families in Canada. *Gerontologist*. 2003. Vol. 43 (2). P. 192–202. <https://doi.org/10.1093/geront/43.2.192>
30. Kichler R. “What Has Kept Me Alive”: Transgender Communities and Support. *Journal of Homosexuality*. 2021. P. 1–20. <https://doi.org/10.1080/00918369.2021.1943277>
31. Billard T.J. Together We Rise: The Role of Communication and Community Connectedness in Transgender Citizens’ Civic Engagement in the United States. *Mass Communication and Society*. 2021. P. 1–26. <https://doi.org/10.1080/15205436.2021.1954197>

Отримано 22.11.21 та оновлено 08.02.22

References

1. Winter, S., Diamond, M., Green, J., Karasic, D., Reed, T., Whittle, S., Wylie, K. (2016). Transgender people: health at the margins of society. *Lancet*, 388, 10042, 390-400. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(16\)00683-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(16)00683-8)
2. Reisner, S.L., Poteat, T., Keatley, J., Cabral, M., Mothopeng, T., Dunham, E., Holland, C.E., Max, R., Baral, S.D. (2016). Global health burden and needs of transgender populations: a review. *Lancet*, 388, 10042, 412-436. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(16\)00684-X](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(16)00684-X)

3. Trofymenko, O., Sazonova, Ya., Kasianczuk, M., Lysenko, T., Andrianova, I. (2021). Bio-behavioural study among transgender people in Ukraine: analytical report. Kyiv: Public Health Center of Ukraine [in Ukrainian]
4. Kasianczuk, M., Trofymenko, O. (2020). Analytical report: Population size estimation for transgender people in Ukraine. Kyiv: SE "Center of Social Expertises named after Yu. Saenko" of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. URL: <http://csep.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/Analitichnij-zvit-2020-Angl-1.pdf>
5. Kasianczuk, M., Chikhladze, S. (2019). Two years of progress: Assessment of Existing Strategic Information on HIV among MSM and Trans People in Armenia, Belarus, Estonia, Georgia, Kyrgyzstan, and North Macedonia. Tallinn: Eurasian Coalition on Male Health (ECOM). URL: https://ecom.ngo/wp-content/uploads/2020/03/Assessment-of-Existing-Strategic-Information_eng.pdf
6. Kuzmenko, T.M. (2013). Essential characteristics and classification of social groups: reference group: types and functions. *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky – Actual problems of sociology, psychology, pedagogy*, 18, 64-77 [in Ukrainian]
7. Merton, R.K. (1938). Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*, 3, 5, 672-682. <https://doi.org/10.2307/2084686>
8. Sherif, M., Sherif, C.W. (1956). *An Outline of Social Psychology*. New York: Harper & Brothers.
9. Tilly, C. (1973). Do Communities Act? *Sociological Inquiry*, 43, 3-4, 209-238. <https://doi.org/10.1111/j.1475-682X.1973.tb00008.x>
10. Wellman, B. (1996). Are personal communities local? A Dumptarian reconsideration. *Social Networks*, 18, 4, 347-354. [https://doi.org/10.1016/0378-8733\(95\)00282-0](https://doi.org/10.1016/0378-8733(95)00282-0)
11. Wellman, B., Gulia, M. (2002). Virtual communities as communities. In P. Kollock, M. Smith (Eds.), *Communities in Cyberspace* (pp. 167-194). Abingdon-on-Thames: Routledge.
12. Anderson, B. (1991). *Imagined communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, New York: Verso.
13. Kon, I.S. (2003). *Moonlight at Dawn: Faces and Masks of Same-Sex Love*. Moscow: Olimp [in Russian]
14. Steinbock, E. (2019). The Early 1990s and Its Afterlives: Transgender Nation Sociality in Digital Activism. *Social Media + Society*, 5 (4), 205630511988169. <https://doi.org/10.1177/2056305119881693>
15. Alm, E., Martinsson, L. (2017). The rainbow flag as friction: transnational imagined communities of belonging among Pakistani LGBTQ activists. *Culture Unbound*, 8, 3, 218-239. <https://doi.org/10.3384/cu.2000.1525.1683218>
16. Yadov, V.A. (1995). Social and socio-psychological mechanisms of the individual's social identity formation. *Mir Rossii. Sotsiologiya. Aetnologiya – Universe of Russia. Sociology. Ethnology*, 3-4, 158-181 [in Russian]
17. Shepeleva, G.A. (2013). Orphans as a specific social group. *Sotsialni tekhnologii: aktualni problemy teorii ta praktyky – Social technologies: topical issues of theory and practice*, 58, 119-122 [in Ukrainian]
18. Kasianczuk, M.H., Leshchynskyi, Ye.B. (2008). Analysis of the identities of men who have sex with men in Ukrainian society. *Ukr. socium – Ukrainian Society*, 3 (26), 17-29. <https://doi.org/10.15407/socium2008.03.017> [in Ukrainian]
19. Pryvalov, Yu., Alokhin, O., Bielov, O., Zarytskyi, A., Kasianczuk, M., Semenova, O., Trofymenko, O., Sheremet, S. (2016). Situational analysis of the LGBT situation in Ukraine: Extended version of the analysis. Kyiv: LGBT Association "LIGA" [in Ukrainian]
20. Kravchuk, A., Zinchenko, O., Liashchenko, O. (2021). Online community. The situation of LGBT people in Ukraine in 2020. Kyiv: Nash svit [in Ukrainian]
21. Husakouskaya, N. (2019). Geopolitical Transition of the European Body in Ukraine. *Anthropological Journal of European Cultures*, 28 (1), 79-83. <https://doi.org/10.3167/ajec.2019.280110>

22. Gressgård, R., Husakouskaya, N. (2020). Europeanization as Civilizational Transition from East to West. *Intersections*, 6 (3). <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v6i3.634>
23. Kasianczuk, M., Sheremet, S., Trofymenko, O. (2020). Status of same-sex partnerships in Ukraine. *Sotsiologiya: teoriya, metody, marketing – Sociology: theory, methods, marketing*, 3, 143-166. <https://doi.org/10.15407/sociology2020.03.143>
24. Trans Health: The Physical Health of Transgender People. (2019). Saint Petersburg: T-Deistvie [in Russian]
25. Trans * glossary (2019). Tallinn: ECOM [in Russian]
26. Kyzy, R.A. (2019). Assessment of the needs of transgender people in the CEECA region. Armenia, Belarus, Georgia, Kyrgyzstan, North Macedonia. Tallinn: ECOM [in Russian]
27. Babenko, A.Yu., Isaeva, D.D. (Eds.). (2018). International Medical Standards for Care for Transgender People. Saint Petersburg: T-Deistvie [in Russian]
28. The Communal Idea in the 21st Century. (2013). Leiden: Brill.
29. Brotman, S., Ryan, B., Cormier, R. (2003). The Health and Social Service Needs of Gay and Lesbian Elders and Their Families in Canada. *Gerontologist*, 43 (2), 192-202. <https://doi.org/10.1093/geront/43.2.192>
30. Kichler, R. (2021). “What Has Kept Me Alive”: Transgender Communities and Support. *Journal of Homosexuality*, 1-20. <https://doi.org/10.1080/00918369.2021.1943277>
31. Billard, T.J. (2021). Together We Rise: The Role of Communication and Community Connectedness in Transgender Citizens’ Civic Engagement in the United States. *Mass Communication and Society*, 1-26. <https://doi.org/10.1080/15205436.2021.1954197>

Received on 22.11.21 and updated on 08.02.22